

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 23

Київ — 2015

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 23 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 349 с.

В збірнику висвітлюються маловідомі сторінки історії України ХХ ст. Розрахований на фахових істориків, викладачів та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, суспільствознавців, шанувальників історії України.

Автори висловлюють особисту думку, яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії, і несуть персональну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редколегія:

Я. Верменич, доктор історичних наук, професор,
В. Даниленко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор,
Т. Євсєєва, заступник відповідального редактора, кандидат історичних наук,
Г. Єфіменко, кандидат історичних наук,
С. Кульчицький, відповідальний редактор, доктор історичних наук, професор,
В. Марочко, доктор історичних наук, професор,
А. Морозов, доктор історичних наук, професор,
О. Удод, доктор історичних наук, професор,
Л. Якубова, доктор історичних наук.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.*

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

Свідцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації —
серія КВ № 16213-4685 р. 21.12.2009.

З М І С Т

Головко В.

Революция достоинства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала	5
---	---

Кульчицький С.

Закономірності формування української політичної нації	22
--	----

Любавський Р.

Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р.	69
--	----

Марочко В.

Сталінська теорія і практика «наступу на куркуля»	78
---	----

Юркова О.

Як методологічно «розроблювали» «грушев'яння» Сергія Шамрая (з історії «дискусій» на «історичному фронті України» 1931–1932 рр.)	104
---	-----

Подкур Р.

Ліквідація органами держбезпеки УСРР опозиційних громадсько- політичних організацій у 1920-х рр.	116
--	-----

Євсєєва Т.

Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох	138
---	-----

Киридон А.

Більшовицький хронотоп (1920–1930-і рр.): модифікація соціальних кодів	154
---	-----

Якубова Л.

Органи етнополітичного регулювання в УСРР на початковому етапі радянського будівництва	169
---	-----

Гаухман М.

Ментальний світ першого покоління радянських євреїв в 1920-х рр. (на прикладі одного вірша Лейба Квітка)	193
---	-----

Бацак Н.

Греки Надазов'я: стратегії виживання в умовах розбудови тоталітарного суспільства (друга половина 1920-х років)	204
--	-----

Примаченко Я.

Українська літературна дискусія 1920-х рр.: від питання професійних стандартів до проблеми національної ідентичності	228
---	-----

Рябченко О.

Новомова і культура мовлення студентів радянської України 1920-х років	248
--	-----

НОВОМОВА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр.

***Анотація.** У статті, на основі широкого кола джерел аналізується вплив комуністичного режиму на мову студентів радянської України 1920-х рр. З'ясовано деякі характерні риси цієї мови, зокрема її лексичні та стилістичні особливості. Зроблено висновок, що майстерність оволодіння офіційним дискурсом та низькими соціолектами стала однією з основних ознак пролетарської ідентичності та індикатором лояльності до влади, слугувала важливою гарантією соціального успіху.*

***Ключові слова:** радянське суспільство, соціальне походження, студенти, новомова, жаргон, дискурс.*

Історичні зміни, що відбуваються з мовою і саме її функціонування досить тісно пов'язані з соціальною та культурною історією. В. Клемперер справедливо зауважував, що «якщо прийнято говорити про лице тієї чи іншої епохи, тієї чи іншої країни, то можна говорити і про його вираз, і цей вираз обличчя тієї чи іншої епохи передається в її мові. ... Нехай хтось навмисно прагне приховати — лише від інших чи від себе самого — те, що він підсвідомо носить в собі, — мова викаже все»¹. Такий взаємовплив досить чітко простежується у періоди історичних катаклізмів, на що звертав увагу російський лінгвіст Є. Поліванов, роздумуючи над «зниженням штилю» сучасної йому мови учнів у бік мови соціальних низів: хуліганського і блатного жаргону². Для розуміння змін у мові 1920-х рр. потрібно розглядати її не лише як засіб спілкування і передачі інформації, а як соціальний інструмент, особливо якщо враховувати той факт, що мова забезпечувала соціальне просування в умовах нового радянського суспільства.

Для визначення мови, характерної для ранньорадянського простору, найчастіше використовується поняття «новомова» («Newspeak», «новояз» — поняття, введене Дж. Орвеллом у романі «1984»). Орвелл цим терміном характеризував перехідну мову від «старої» до того її стану, коли нею не можна буде висловити жодну небезпечну для партії думку (думкозлочин): «Лексика була сконструйована так, щоб точно, а часто і досить тонко висловити будь яке дозволене значення, потрібне члену партії, а, крім того, відсікти решту значень, рівно як і можливості прийти до них круговими шляхами»³.

Перші спроби проаналізувати новомову радянського періоду робилися ще у 1920-ті рр., проте фахівці зверталися переважно до питань змін у системі мови, обумовлених більшовицьким переворотом і новим політичним режимом. У публікаціях того часу не завжди акцентувалася політична складова мовних змін і особливості радянської політичної комунікації нерідко розглядалися як новоутворення у мові в цілому⁴.

Серед небагатьох досліджень 1920-х рр. на особливу увагу заслуговує монографія відомого вченого-лінгвіста, професора А. Селіщева, в якій автор наводить низку цікавих спостережень над мовними інноваціями, пов'язаними з радянізацією суспільства⁵. Його робота мала піонерський характер, оскільки соціолінгвістика в той час перебувала на початковому етапі свого становлення, а спеціальні методи дослідження і обробки матеріалу не були ще вироблені, та й особливості самої цієї галузі мовознавства залишалися не цілком усвідомленими. Як зазначає В. Живов, у своїх соціологічних уявленнях А. Селіщев ґрунтувався на концепціях Е. Дюркгейма (поняття соціального факту) та почасти П. Сорокіна і це спрямовувало його у бік соціологічного функціоналізму. Проте його погляди на те, які явища мови слід розглядати як соціальний факт і як визначати їх соціальну функцію, залишалися досить смутними⁶. Незважаючи на те, що глибинні проблеми нового радянського дискурсу залишилися поза межами дослідження, книга А. Селіщева до сьогодні залишається найбільш повним і професійним описом тих змін у мові, які були викликані катаклізмом 1917 року.

У поодиноких роботах, зокрема у дослідженні С. Карцевського, крім аналізу власне мовних фактів, йдеться про мову як «соціальне утворення» і звертається особлива увага на те, що вона чуйно реагує на політичні зміни і відображає розподіл суспільства на різні угруповання⁷. Автор, розглядаючи лексико-семантичні зміни в політичній мові після приходу до влади більшовиків, указує на партікуляцію значень в «старих» словах, на підвищену евфемізацію і інвективність політичної промови.

Українські дослідники того часу, зокрема мовознавці, також були вражені «мовною неохайністю», «надзвичайною макаронічною ляпаниною» не лише усного мовлення, а й друкованих видань⁸. Зокрема, за визначенням професора М. Сулими, газету «Народний учитель» можна назвати «справжньою кунсткамерою й конденсатом найпримхливіших трагікомічних наслідків не лише загальногазетної, а й спеціально освітянської мовної практики, мовних вправ»⁹. Мовознавець був упевнений, що його сучасникам і нащадкам неоціненну послугу зробить той дослідник, що самовіддано «захопитися» мовними особливостями «Народного учителя» й наважиться так «зацупить ту мову в своїй дослідницькій жмені, щоб аж водограй з неї приснув»¹⁰. У 1920-ті рр. дослідників зацікавила і мова студентів та учнів, у тому числі і навчальних закладів УСРР, зокрема педагогічних — Харківського та Київського ІНО¹¹.

Проблеми мовного вираження в умовах комуністичного режиму до сьогодні залишаються актуальним напрямком наукових пошуків¹². У нашому дослідженні проаналізовано вплив тоталітарної системи на мову студентів радянської України 1920-х рр. та з'ясовано деякі характерні риси цієї мови, зокрема її лексичні та стилістичні особливості.

Новомова або мова пропаганди, мова революції, радянська мова, стала використовуватися в якості гіперстилю, у свою чергу впливаючи на загальноприйняті функціональні стилі мови (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній і розмовно-побутовий). Як зазначають лінгвісти, між різними

функціональними стилями того часу важко знайти істотну відмінність, оскільки функція у мови була одна — вписуватися в координати ідеології й відповідним чином формувати мисленнєві процеси та свідомість людей¹³. Слід відзначити, що мовні інновації в українську мову переходили з російської майже автоматично. Дослідники зауважували, що таке явище досить небезпечне для самостійного розвитку і навіть існування неросійських мов СРСР¹⁴.

Радянська мова являє собою різновид тоталітарного мовного стилю і правомірно порівнюється з мовами інших тоталітарних режимів. Г. Медер виділяє особливості, характерні для мов усіх тоталітарних систем¹⁵. Серед них — спрощення фактів і подій суспільного життя до чорно-білої схеми (маніхейський світогляд); переважання в мові оціночних зворотів при одночасному зникненні нейтральних виразів; одноманітність мовних виразів, зникнення індивідуальних особливостей у висловах під впливом уніфікованої партійної мови; підміна загальноприйнятих понять та індивідуального ціннісного відчуття новими ідеологічними визначеннями.

Некоректно говорити, що мова студентів 1920-х рр. була універсальною у повсякденному спілкуванні. По-перше, слід розрізняти її вживання у академічній і соціально-культурній сфері, тобто у ситуації офіційного та неофіційного спілкування. Неофіційні побутові ситуації дозволяли значно вільнішу вербальну поведінку. За твердженням Л. Масенко, такий тип спілкування є більш динамічною структурою, яка чутливо реагує на зміни в суспільно-політичному житті й культурі народу і характеризується найбільшою відкритістю до інновацій та змін¹⁶. Саме через усні різновиди побутування мови здійснюється її зв'язок зі щоденним життям.

По-друге, існували вікові, територіальні, етнічні, соціально-класові, релігійні особливості¹⁷. У цілому ж, студентський соціолект виконував такі функції: об'єднував особу з групою, водночас вирізняючи субкультуру студентів поміж інших, а також був мовним знаряддям інтерпретації дійсності. Крім цих функцій, у досліджуваний період в умовах дискримінації вихідців із колишніх привілейованих верств населення мова стала ефективним засобом для конструювання студентами пролетарської ідентичності, необхідної для отримання освіти та інтеграції у радянське суспільство.

Слід зазначити, що студентство 1920-х рр. являло собою конгломерат людей різного соціального походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Неприпустимих розмірів у цей час набула академічна неуспішність. Сучасні дослідження історій різних навчальних закладів свідчать про надзвичайно високий відсоток невстигаючих серед студентів. З кожним роком знижувалася мовна кваліфікація абітурієнтів, що, в свою чергу, спричинювало мовну безпорадність студентів. Крім того, вони були погано обізнані або просто необізнані з українською та російською літературою. Анкетування, проведене у вищих навчальних закладах України, показало, що більшість студентів не читали класиків не лише зарубіжних, але й вітчизняних та російських¹⁸. Як відомо, читання художньої літератури вирівнює мову, збагачує її, виховує стиль. Тому не дивно, що навіть у Київському педагогічному інституті перевірка виявила надзвичайно

велику кількість граматичних помилок у письмових роботах (траплялося до 50 помилок у одній роботі). Про це неодноразово говорили викладачі, однак їхні сигнали були подібні до гласу волаючого в пустелі¹⁹. У результаті, як відзначав М. Сулима, мова студентів являла собою «тихий жах», сміх і горе».

Можна виділити деякі характерні риси цієї мови: розповсюдження аргю злочинного світу; популярність нецензурної лайки; антропонімічні зміни. Крім того, студентська мова увібрала у себе такі риси радянської новомови, як скорочення слів, слова іноземного походження, введення в лексикон малозрозумілих «вчених» слів.

Перш за все на мові позначився конфлікт між старими культурними звичками та новим радянським простором. Загальновизнано, що новий життєвий простір створюють нові імена. Тому пам'ять про події, пов'язані із встановленням радянської влади, мали формувати у просторі міст нові назви. Відразу ж після її проголошення почалися перейменування вулиць і площ міст, заводів, навчальних закладів, які нагадували про старий режим на інші, які пов'язувалися з уявленнями про нові часи і нових героїв. Особливо активно — після постанови ВУЦВК від 1923 р. про перейменування населених пунктів. Ментальність тієї епохи потребувала, щоб усе носило чиєсь ім'я. Часто це були імена живих і активно діючих осіб. Ця епоха лишила значний слід у топоніміці міст. Перейменовувалися і вищі навчальні заклади, частіше вони отримували імена революціонерів, рідше — науковців. Наприклад, Харківському ІНО 31 березня 1922 р. було присвоєно ім'я відомого українського вченого О. Потебні²⁰, а Вищий ІНО у Києві у 1921–22 рр. носив ім'я М. Драгоманова. Протягом 1920-х рр. деякі професори (М. Зеров) і студенти неодноразово зверталися з пропозиціями щодо повернення цього імені інституту, зокрема у 1926 р. на студентських зборах, присвячених пам'яті М. Драгоманова, ректор інституту отримав 24 записки студентів з пропозицією щодо повернення назви²¹. Але це були винятки, більшість інститутів носили імена відомих революційних діячів — Х. Раковського (Київський політехнічний, Катеринославський медичний, Харківський сільськогосподарський інститут, Житомирський землевпорядний технікум), В. Чубаря (Київський кооперативний інститут, Запорізький індустріальний технікум), Л. Троцького (Кам'янець-Подільський ІНО), Н. Крупської (Херсонський ІНО), С. Бош (Київський інститут народного господарства), В. Леніна (Харківський технологічний інститут, Київський електротехнікум), Артема (Дніпропетровський гірничий інститут) чи революційних подій — Жовтневої революції, Профінтерну, Х роковин Жовтня тощо.

У новому просторі людина зі старими культурними навичками, як відзначав А. Селіщев, відчувала себе незатишно, на противагу носіям нового дискурсу, котрі відчували себе господарями життя і володарями людських доль²². Особливо незвичним було вживання абрєвіатури, яка поширилася в усіх сферах радянського життя, у тому числі і в системі освіти. Тож людина старої культури губилася між Наркомосом, АТЗ, ВУАН, КІНО, губпрофосом, лікнепом, а для більшовиків і їх прибічників такий вербальний ландшафт був своїм, рідним. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і

комсомольську еліту. Студенти ж досить часто піддавали переробкам власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р., жартома величали її «Академією терзань»²³, а, за спогадами академіка Д. Ліхачова, який з 1923 по 1928 р. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений факультет общественных наук розшифровували як «факультет ожидающих невест»²⁴. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як «О, господи! Помоги убежать!», а навпаки — «убежишь — поймают, голову отрубят»²⁵. Українською ГПУ розшифровували як «Господи, пом'яни убієнних» чи «Гвардія палачей України» (як говорив один із героїв Ю. Смолича, саме палачей, російською — «ніяких українських слів тут не може бути, як не може бути більшовиком щирий українець...»)²⁶.

Одна з найбільш явних особливостей радянського способу вираження — поділ на добро і зло. Це досягалося за допомогою використання слів, що мають або позитивну, або негативну конотацію, а особливо вживанням оціночних прикметників при іменниках. У вищих навчальних закладах також здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати викладачів та студентів.

Мова тоталітарного суспільства вміла ставити тавро на все, що прирікалося на репресивні заходи. Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок (наприклад, ліквідація куркульства як класу)²⁷. Людина могла втратити не лише роботу, а саме життя лише від ототожнення її з «ворогом народу» чи «шкідником». Роль публічного дискурсу й категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно великою.

Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти.

Професура в офіційній періодиці зображалася у карикатурному образі во-рога — її називали «зубрами», «коршунами», «реакційними саламандрами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. Ці випадки яскраво демонструють прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективний прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився у масовій свідомості таким спотвореним. Це підтверджується словами одного зі студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який зазначав, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁸.

Вплив офіційної радянської мови був значним і студентам необхідно було її опановувати, у цьому допомагали, перш за все, штампи газетних передовиць.

Трафаретні вислови на зразок «хижих акул імперіалізму», «гідр контрреволюції» заповнили мову, яка у звичайному житті була, звичайно, більш простою, народною. А у стінах інститутів, особливо на зборах, мітингах — «усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! [...] Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напущених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «па-руськи»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не навертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витрачати час на оці мертвецькі збори»²⁹? Такі відчуття охоплювали і героя віршованої повісті з життя студентів «Василь Найда» С. Голованівського:

Чортом на нього перли
Слова конференцій,
Нарад,
Промов
Та інші газетні перли...

Та саме такими фразами, штампами, повинен був володіти студент, якщо мав намір закінчити виш.

У цей час зникла частина самоназв і звертань, смисл інших зазнав якісних змін. Так, колеги стали товаришами. Взагалі слово «товариш» було у вжитку тривалий час і використовувалося там, де мова йшла про вільні об'єднання людей, засновані на принципах рівноправ'я. Лише у XX ст. з'явилося нове значення — однодумець у політичній боротьбі пролетаріату проти експлуататорів, що прийшло із партійного (соціал-демократичного) лексикону. Дослідники зауважують, що до середини 1920-х рр. воно стало вживатися не лише щодо соратників по партії, але й щодо всіх радянських людей³⁰. Це слово стало ключовим у словесності радянської культури, символом радянської епохи. Звертання «колеги» поступово зникло зі студентського і професорського вжитку. На початку 1920-х рр. воно ще звучало в аудиторіях. І.М. Буланкін згадував: «Звертання самі вишукані. Навколо чути: «господа», «колеги». Більше — «колеги» — солідніше звучить. Та й спокійніше: не рівний час, натрапиш на якогось нахабу — виляти може. І слово «товариш» вимовляєш з якимось особливим присмаком і лише до дійсного товариша»³¹.

Особливо важко було перейти на таке звертання викладачам інститутів. Тому навіть на випускних мітингах можна було почути: «Господа курсанти»³². І. Микитенко так описує характерний для професорської корпорації того часу діалог: «Важкувато, Павле Михайловичу? Нічого, звикнете. Я, ви знаєте, дома щовечора вправляюся. Перед люстром отак стану і почну. «Товариші студенти». І звик. А ви — гаспада. Хіба ж можна?»³³. З часом вишівський професор вже «вільно вживав слово «товариш», ніби воно ніколи й не було йому символом насильства та розбою, — він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не раничи собі рота»³⁴. І в середині 1920-х рр. вже зовсім смішно звучало вічне запитання професора Київського ІНО Є. Тимченка,

коли до нього зверталася котрась із студенток: «Панна чи пані?», «це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші»³⁵.

Змінилося і звертання до професури. Слід зазначити, що широко пропалгановане «товариш викладач» не прижилося, а звертання на ім'я та по батькові пролетарські студенти вважали ознакою «чужих». У цьому відношенні характерним є лист до студкомісії Київського політехнічного інституту, в якому студента Є. Лонського звинувачували в тому, що «немає жодного викладача, якого б він називав інакше, як по імені й батькові», тобто витримує «дійсно студентський тон» у відношенні до професури, «а на нашій мові це зветься підлабузництвом»³⁶.

А. Селіщев у своєму аналізі мови зауважив, що деякі більшовицькі лідери, провівши роки в еміграції, у своїх статтях, публічних виступах механічно впроваджували німецькі, французькі, польські обороти і вирази³⁷. Слідом за партійними функціонерами слова іноземного походження набули широкого розповсюдження в мові студентів. Серед них були і важливі слова нового дискурсу влади — комісар (у вишах — політком), пролетаріат, депутат, гегемон. Без такої лексики неможливо було зрозуміти програмні положення більшовиків. Такими термінами рясніють постанови студентських зборів, протоколи, привітання. О. Корнійчук писав, що «ми тоді дуже любили іноземні слова й користувалися ними до місця й не до місця», тож, коли він ударив студента, який образливо говорив про В. Маяковського, «бюро комсомольської організації винесло постанову, де було записано, що я в основному правий, але в дискусії застосував некультурний аргумент»³⁸.

Особливого поширення набули в цей час вульгаризми і лексика, що походила з воровського жаргону, спрощення мови відбувалося за рахунок низьких соціолектів, армійської та матроської мови, включаючи ненормативну лексику. Особливо ініціативна роль у мовній культурі, на думку Є. Поліванова, належала «морській братві»³⁹. Саме звідти у студентському лексиконі з'являються широкочживані слова: «дайош», «братва», «шамать», «топать», «кинути в топку». Ю.Юркевич згадував, що мова студента, як і зовнішність, повинна була підтверджувати пролетарський статус молоді: «Розмова пересипалася напівблатними словечками, такими, як «шамовка», «топать»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»⁴⁰. Жаргон у вищій школі зберігався тому, що студентам потрібно було постійно визначати себе як представників соціальних низів, коли б не було цієї потреби — не було б і необхідності у жаргоні. Не виключенням були і матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце»⁴¹. На зауваження у таких випадках традиційно відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і вилятись як слід не можна було»⁴². Як бачимо, пролетарська молодь вважала матюки і жаргонні слова своєрідною «пролетарською» мовою, яка відрізняла їх від інтелігенції. Студентів, які виступали за чистоту мови від матюків і жаргону, звинувачували в різних «ухилах», відриві від мас, тож доводилося і їм вводити

до свого лексикону всілякі «антибуржуазні» доповнення. Потреба ця зникла після вирівнювання у правах при вступі до вишів усіх категорій населення. А обов'язкові лінгвістичні елементи були переборені новим мовним стандартом у 1930-ті рр. і з часом зникли. Для мови, як і для інших сфер культури, характерною ставала специфічна радянська благопристойність.

З іншого боку, «жаргони й сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя»⁴³. Проте у середовищі студентів поширеним був російський жаргон, свідомий, навмисний жаргон. Витіснення української мови російською з побутової сфери усної комунікації, відсутність мовленнєвого середовища значно ускладнювало процес оволодіння нею. На цьому неодноразово наголошували мовознавці 1920-х рр., зокрема Олекса Синявський: «Ніде ніхто й ніколи не може вивчитися якоїсь мови практично в таких розмірах, як це потрібно для щоденного вжитку людині інтелігентної професії, без належного мовного оточення. Хоч мовне оточення й не одинока умова такого вивчення, та без нього годі й думати за більш-менш серйозне засвоєння мови»⁴⁴.

Літературний варіант усного мовлення вживався переважно під час навчального процесу і вимагав від студентів певного самоконтролю, дотримання мовних норм, уважного ставлення до вибору відповідних слів.

1920-ті рр. відомі як період українізації, тоді, відбувалося розширення сфер вживання української мови, освіта була серед пріоритетних напрямків. Залучення до вищої школи в результаті політики пролетаризації значного відсотку вихідців із сільської місцевості призвело до того, що в інститутах і технікумах з'явилися носії живої української мови.

Але то була мова далеко не літературна, бо до вступу на навчання студент перебував у вузькому місцево-мовному і часто-густо жаргонізованому оточенні. Як зазначалося, переважна більшість не читала художньої літератури, не робила письмових вправ, тож не мала навичок висловлювати свою думку на письмі. Як правило, лексика студентів являла собою своєрідну суміш українських і російських слів. Зокрема, досить часто деяким словам через вплив діалекту, російської мови, або просто з незрозуміння надавалося невластиве їм у літературній мові значення. Тому постійно вживаними були «крапки, точки й кути зору», «відношення, значні досягнення, сучасні менти, необхідні пояснення», «поскільки, постільки», недоречні «являтися, торкатися, існувати, котрий», а також трафарети — «між тим», «так би мовити», що є кальками з російської «между тем» і «так сказать»⁴⁵. Вплив російської мови позначився і на дієприкметникових словотворах на -ЧИЙ, рідше — на -ШИЙ, -МИЙ: «Доросла людина, УМІЮЧА розмовляти», «з початку СЛІДУЮЧОГО сторіччя» тощо. Несвідоме наслідування російського тексту, що його М. Сулима назвав «рабським мавпуванням»⁴⁶, значно перешкоджало лексично-семантичному оформленню української мови.

Такого «сміття й моветону» не цуралися навіть деякі синтаксично й лексично «ліберальні» професори української мови, тож не завжди могли бути зразком мовлення⁴⁷. Одні викладачі розмовляли жаргоном, інші — надто акаде-

мічною мовою, від якої, за висловом М. Бухаріна, «голова трещит» або взагалі не говорили українською мовою, ставилися до неї вороже⁴⁸. Тож не дивно, що студенти українсько-російським жаргоном зазвичай і писали, і говорили: «яка мені *ріжниця*», а частіше — «яка мені *разниця*», «*во всяком случаї* це *дело* сюди не *касається*. Чого ти *бізпокоїшся*? Ну, виходьте ж до *доски*. Хто там *посмілей*? Не говори так, а то в газету *попадьош*»⁴⁹.

Студентам важко було набути щось стильно-мовне (виробити власний стиль мовлення) і через постійний вплив на них сухої мови «обіжників, положень, інструкцій» та іншої такого типу творчості відповідних установ. Окрім того, на кожному кроці студентів оточували «об'яви», «анкети для закінчивших» інститути та «одержуючих посвідчення». Тож не дивно, що студенти писали «И» замість «Е» і навпаки, «І» замість «О» у відмінкових формах (немає настрІю). На письмі і в усній вимові вживали провінціальне «Е» замість літературного «ИТЬ» (бачЕ, говорЕ, виходЕ). Усе це — помилки не випадкові і не індивідуальні, а типові, помилки більшості (близько 70% студентів усіх курсів). Розділові знаки також ставили аби поставити, а частіше вони взагалі були відсутні⁵⁰.

Частково така неприваблива картина в опануванні мови була результатом відсутності усталеного правопису. Дослідникам, яким доводилось працювати з періодичними виданнями 1920-х рр., як республіканськими, так і регіональними чи відомчими, обов'язково впадає в око відмінність правопису газети «Вісти» від правопису усіх інших видань, мови харківських газет від київських тощо. Аналогічний антагонізм був характерним і для тогочасних граматик української мови, що «не подають однакових правил про те саме явище»⁵¹. Ці явища можна списати на відсутність усталених норм української мови. Оскільки освічена людина звикла знаходити в елементарних граматиках одноманітні норми, то різноманітні трактування викликали недовіру, іронію, неприхильне ставлення до українізаторів, викладачів і, врешті, до самої української мови, у тому числі і в середовищі студентів. Проте наведені вище приклади неписьменності студентів були результатом не лише відсутності усталеного правопису, а й їхнього ставлення до мови. Завдання опановувати вищі наукові істини постійно наштовхувалося на підводні камені елементарної неписьменності — до чого та краватка, як немає сорочки! Дійсно, важко гризти граніт вищої математики, не знаючи таблиці множення. Так само нереально було опанувати загальне мовознавство чи українську мову за програмами для вищих навчальних закладів без знання елементарної граматики. Вирішення цих та аналогічних завдань лягло виключно на колективи вишів і виконувалося, хоч і подібне було, за образним висловом М. Сулими, до якихось «лінгвістичних операцій з папугою»⁵².

У результаті описаних вище впливів мова студентів була «дуже примітивна», справляла враження жаргону, українсько-російської мішанини, її характеризував убогий лексикон, що обмежувався здебільшого словами побутового або середньошкільного вжитку. Блатний жаргон на заняттях не використовували, до цього не дійшли, а нормативної лексики на означення абстрактних понять не вистачало у словниковому запасі. Намагаючись передати наукове твердження цими примітивними буденними словами, студент вибудовував «такі

заплутані, кострубаті речення, рясно оздоблені чужими непотрібними словами, що дарма шукати в них якогось змісту»⁵³. Викладачі були упевнені, що з мовного погляду «всі студенти, всіх курсів, відділів і факультетів — однако-вісінькі, однотипні, «монолітні»...»⁵⁴. Характерною ознакою мови студентів було невміння викласти думку в стислу, повну змісту, чітку словесну форму, яка подекуди межувала просто з безсилою жестикуляцією під акомпанемент нероз-членованих звуків. Викладачі були занепокоєні таким станом: «Досить прислу-хатися до розмов між студентами під час перерви, простежити мову наших доповідачів на зборах, або референтів у аудиторіях, щоб упевнитись у тому, що у нас не доповідають, не говорять, не реферують, а «балакають»⁵⁵.

Таким чином з утвердженням радянської влади розпочався процес револю-ційної дискредитації старого лінгвістичного капіталу через проникнення у мову численних інновацій. Студентам довелося опановувати відповідну лексику, яка і стала індикатором лояльності до влади, вказувала на належність до нового панівного класу і слугувала важливою гарантією соціального успіху. З часом новомова перестала асоціюватися з більшовицьким жаргоном та почала спри-йматися як невід'ємний атрибут комуністичного режиму. Відкинувши вульга-ризми, вона стала лінгвістичним капіталом нової радянської інтелігенції. В українській дійсності новомова стала не просто засобом придушення духовності, індивідуальності, свободи думки, а й заважала формуванню національно-куль-турної ідентичності.

¹ Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего Рейха. Записная книжка филолога. — М., 1998. — 384 с.

² Поливанов Е.Д. Стук по блату // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 152–160; Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 161–172.

³ Оруэлл Дж. 1984 // Оруэлл Дж. Избранное. — М., 1989. — С. 238.

⁴ Будаев Э.В., Чудинов А.П. Эволюция лингвистической советологии // Политическая лингвистика. — Вып. 3(23). — Екатеринбург, 2007. — С. 9.

⁵ Селищев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). — М., 1928. — 248 с.

⁶ Живов В. Язык и революция. Размышления над старой книгой А.М. Селищева [Электронный ресурс] // Отечественные записки. — 2005. — № 2. — Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/yazyk-i-revoljuciya> — Название с экрана.

⁷ Карцевский С.И. Язык, война и революция / С.И. Карцевский. — Берлин, 1923. — С. 11.

⁸ Сулима М. Мова нашого студента // Записки ХІНО імені О. О. Потебні: у 3 т. — Т. 3. — Х., 1928. — С. 19; 29.

⁹ Там само. — С. 20.

¹⁰ Там само.

¹¹ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 9–13.

¹² Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К, 2004. — 163 с.; Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: док. і матеріали / Упоряд.: Л. Ма-

сенко та ін. — К., 2005. — 399 с.; Федорів М.Л., Федорів Я.Р. Дискурс тоталітаризму: проблеми мовного вираження [Електронний ресурс] // II Міжнародна наукова інтернет-конференція «Теоретичні та прикладні проблеми філології». — 22–23 серпня 2011 р. — Режим доступу: <http://www.confcontact.com/20110823/1-fedor.php> — Назва з екрану.

¹³ Федорів М.Л., Федорів Я.Р. Дискурс тоталітаризму.

¹⁴ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків, 1996. — С. 11; Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 103.

¹⁵ Maeder H. Sprache und Totalitarismus // Hugo Moser: Das Auler Protokoll. — Dusseldorf, 1964. — S. 15.

¹⁶ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 92.

¹⁷ Рожков А.Ю. Советская молодежная субкультура 1920-х годов: языковые особенности // «Бренное и вечное»: Ценности культуры в прошлом, настоящем и будущем: тезисы Всероссийской научной конференции. — Великий Новгород, 1998. — С. 139.

¹⁸ Ряченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Харків, 2012. — С. 234.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 198; Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 51.

²⁰ Ряченко О.Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О. Потебні (1921–1930 роки). — Х., 2000. — С. 70.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4619. — Арк. 5.

²² Селищев А.М. Язык революционной эпохи. — С. 200.

²³ Копиленко О. Коротка автобіографія // Про Олександра Копиленка. — К., 1971. — С. 3.

²⁴ Лихачёв Д.С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 144.

²⁵ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.

²⁶ Смолич Ю. Пасажири // Студент революції. — 1924. — № 3-5. — С. 34.

²⁷ Каганов Ю.О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXII. — С. 268.

²⁸ Ряченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років... — С. 261.

²⁹ Гуменна Д. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. Кн. 1. — К., 2004. — С. 180.

³⁰ Выходцева И. С. Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Саратов, 2006. — С. 122.

³¹ Академик Иван Николаевич Буланкин / [сост. Н.И. Буланкина, П.А. Калиман, А.Ф. Коченков и др.]. — Х., 2004. — С. 70.

³² Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 7.

³³ Микитенко І. Кадри. — Харків, 1932. — С. 66.

³⁴ Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 54.

³⁵ Гуменна Д. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. — С. 203.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 331. — Арк. 10.

³⁷ Селищев А.М. Язык революционной эпохи. — С. 205.

³⁸ Корнійчук О.Є. Автобіографія // Корнійчук О.Є. Твори: в 5 т. — Т. 5. — К., 1968. — С. 11.

³⁹ Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 165.

- ⁴⁰ Юркевич Ю. Минувше проходит предо мною.... — М., 2000. — С. 78.
- ⁴¹ З життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929 . — № 4. — С. 49. — Підпис: А.І.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові. — С. 11.
- ⁴⁴ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 97.
- ⁴⁵ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 24.
- ⁴⁶ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові / М. Сулима // Шлях освіти. — 1928. — № 4. — С. 141.
- ⁴⁷ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 22.
- ⁴⁸ Рябченко О.Л. Українізація вищої школи в Україні у 1920-х — на початку 1930-х років // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — № 396. — Вип. 29: Історія. — С. 149.
- ⁴⁹ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 21, 24.
- ⁵⁰ Там само. — С. 22.
- ⁵¹ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. — 1928. — № 4. — С. 132.
- ⁵² Сулима М. Мова нашого студента. — С. 25.
- ⁵³ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.
- ⁵⁴ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 19.
- ⁵⁵ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.

Новояз и культура речи студентов советской Украины 1920-х годов

В статье, на основе широкого круга источников анализируется влияние коммунистического режима на язык студентов советской Украины 1920-х гг. Определены некоторые характерные черты этого языка, его лексические и стилистические особенности. Сделан вывод, что мастерство овладения официальным дискурсом и низкими социолектами стало одним из основных признаков пролетарской идентичности и индикатором лояльности к власти, служило важной гарантией социального успеха.

Ключевые слова: советское общество, социальное происхождение, студенты, новояз, жаргон, дискурс.

Newspeak and art of speech of the students in the Soviet Ukraine of 1920s.

Based n a wide variety of sources, the article analyzed the influence of totalitarian system on the students of Soviet Ukraine in 1920s. A number of characteristics of this language, such as its lexical and stylistic features have been defined. The author made conclusion that the ability to master the official discourse as well as low sociolects became the major indicator of the proletarian identity and loyalty to the power that guaranteed social success.

Keywords: Soviet society, social origin, students, newspeak, jargon, discourse.